

CONCLUSIONS

Josep Maria Gurt – M. Justino Maciel

La IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica es va plantejar com la possibilitat de reunir noves informacions arqueològiques referents a la Lusitània, i també la de debatre entorn d'aquelles velles informacions que, malgrat ser conegudes per tothom i en la majoria dels casos ja publicades, permeten en el moment en què les posem al costat de les més recents, noves lectures i una major aproximació a la realitat del cristianisme lusità. Es tractava de resseguir la penetració del cristianisme a les ciutats i al camp, és a dir, a les ciutats i al seu territori, en una clara acció d'osmosi entre dos espais físics diferents però que formen part d'una mateixa realitat. Malgrat el que acabem d'expressar, des del punt de vista operatiu vàrem preferir separar per sessions les aportacions referides a les ciutats i les referides al camp, acció del tot incongruent però que al final es va veure que responia a una realitat, la de la investigació. És del tot evident que, de moment, existeix una dissociació entre la recerca urbana i la recerca arqueològica dins l'àmbit rural. Això fa que sigui difícil no tan sols arribar a visions de conjunt, atès que com veurem l'estat de la recerca encara no ho permet, tal com ho expressa Cerrillo en la seva anàlisi del camp de la Lusitània, sinó ni tan sols poder-se plantejar programes de treball que abracin ciutat i territori en un intent d'entendre aquest conjunt durant l'antiguitat tardana. L'única excepció al que estem dient, estaria representada pel cas de Mèrida.

Malauradament, l'excel·lent posada en escena que fa Cantino del cristianisme urbà i fins i tot del propi context en què s'insereix, a partir dels resultats obtinguts en els estudis efectuats a diferents ciutats de les Gàl·lies i del Nord d'Itàlia, no es pot completar de moment amb exemples lusitans, excepció feta de la seva capital, *Emerita*, a la qual

podríem afegir la ciutat de Mértola, els resultats arqueològics de la qual són certament sorprenents. El treball realitzat per Caballero i Mateos a Mèrida és del tot encomiable. En pocs anys, el coneixement que tenim de Mèrida en l'antiguitat tardana ha millorat considerablement, i és d'esperar que encara millorarà més, ja que la plena dedicació de Mateos a la investigació arqueològica de la ciutat farà que així sigui. Justament, el fet que troballes tan importants com les de l'església de Santa Eulàlia i les del *Xenodochium* siguin molt recents, fa que les conclusions sobre aquests edificis siguin encara susceptibles de ser modificades. Aquest fet no resta ni molt menys importància a aquestes i al treball efectuat.

Igualment, Mértola ha proporcionat en poc temps, un conjunt d'informacions arqueològiques referides a la topografia de la ciutat en època tardana que la situen entre els millors exemples hispànics. El possible baptisteri en el lloc on es trobava l'antic fòrum de la ciutat, dues basíliques suburbanes i un altre possible temple en el lloc on es trobava la mesquita, formen un conjunt molt important i mostren alhora una activitat edilícia continuada, més encara si tenim en compte la interpretació que fa Torres d'aquest darrer edifici, que substituiria la basílica que sens dubte acompanyaria el baptisteri del fòrum. Malgrat aquesta abundància de dades que apunten una important activitat edilícia que per descomptat havia d'afectar la topografia de Mértola, fa falta que l'arqueologia sigui més explícita, completi les dades que fins ara tenim i, sobretot, ubiqui correctament en el temps cadascuna de les construccions. Fins al present, l'edifici més espectacular i del qual disposem de més dades és la basílica d'absis contraposats del Rossio do Carmo, situada extramurs,

sobre la via que porta a Beja. Aquesta se suma al grup reduït de basíliques que coneixem a Hispània, que destaquen per tenir absis contrapostats com a característica arquitectònica. Però l'església del Rossio do Carmo és la primera que podem situar en relació amb un nucli urbà immediat i, com acabem de dir, fora muralla. Utilitzada com a espai funerari, ha donat un important nombre d'inscripcions funeràries, quaranta de les quals proporcionen una data. Data que en el 75% del conjunt correspon al segle VI. No menys interessant és la identificació d'un enterrament situat a l'exterior del temple al costat de la porta d'entrada, que possiblement estaria cobert per un mosaic. Es tractaria de l'exemple més occidental que coneixem a Hispània i el segon que apareix a la Lusitània junt amb el descobert recentment a Santa Eulàlia de Mèrida. Malgrat que desconeixem com seria, a totes les *laude* d'Hispània conegudes s'ha donat fins al present una datació relativament antiga. En aquest cas, serviria per completar el panorama ofert per les inscripcions funeràries, que com hem vist, la majoria de les quals se situen en el segle VI, encara que la més antiga seria del 462. Tot plegat fa que puguem pensar que la basílica tindria una datació no massa allunyada de la que podem donar a algunes de les basíliques de capçalera rectangular i contracor de les Balears o de la costa del llevant peninsular.

Vistos els casos de Mèrida i Mértola i descartada Conimbriga, de la qual tots coneixem les excel·lents publicacions dels resultats obtinguts per la missió mixta franco-portuguesa, desconeixem el que passa a la resta de ciutats de la Lusitània pel que fa a la seva topografia durant l'antiguitat tardana. Amb tot, queda un jaciment urbà cabdal per la importància de les restes conservades, per l'estat en què es conserven aquestes restes i per la seva ubicació geogràfica. És el jaciment conegut amb el topònim de Troia, a la desembocadura del riu Sado. Durant la realització de la nostra Reunió, vàrem tenir l'ocasió de visitar-lo. En sortírem impressionats i alhora preocupats pel fet que un jaciment de la seva entitat no tingui un programa d'estudi que valori les restes conservades, que sens dubte, constituïrien un bon i particular exemple de topografia urbana de l'antiguitat tardana. Troia conserva el millor conjunt de pintura mural per l'època i té la necròpolis de tombes en forma de *mensa* més singular de la Península. Potser la seva situació geogràfica i la mateixa tradició industrial del lloc fan que tingui unes característiques que no trobem a la resta de la Lusitània, i pensem, encara que manquen argu-

ments arqueològics sòlids per dir-ho –fonamentalment dades estratigràfiques–, que la imatge del jaciment corresponent a l'antiguitat tardana és una imatge primerenca, vella, potser justament com a conseqüència del tarannà particular de la ciutat.

Pel que fa al camp, la que en diríem arqueologia del territori, té una necessitat metodològica, sense la qual la investigació no pot avançar. Va quedar palès que no podem parlar de cristianització del camp posant només en relleu les manifestacions cristianes desprovistes d'un context. Cerrillo diu, i té tota la raó, que a causa d'un coneixement precari de les darreres produccions de les ceràmiques de taula del món romà –sobretot les de producció hispànica– tenim tendència a datar les fases d'inutilització i abandonament dels establiments rurals just quan detectem la presència relativament important, si ho comparem amb el que sabem de les ciutats, d'un conjunt d'edificis de funcionalitat litúrgica i que són el testimoni de la presència del cristianisme en el camp. Sembla com si la ceràmica –element cronològic– hagi estat substituïda per l'església –edifici i element cronològic–. Aquesta situació produeix un panorama incongruent, unes manifestacions arquitectòniques de la comunitat cristiana enmig d'un territori desert. És evident, com diu Cerrillo, que hi ha una continuïtat d'hàbitat i que aquest és el context on cal situar les manifestacions cristianes: «*La continuidad en el asentamiento y la cristianización de las zonas rurales parecen dos hechos enteramente demostrados desde la lectura de los hallazgos a pesar de que muchas veces no exhiban rasgos cristianos de un modo explícito*». D'això es dedueix d'una banda, un interès exclusiu en moltes ocasions per la pura manifestació cristiana oblidant el context, i de l'altra, una manca d'esforç per conèixer aquestes restes de la cultura material ceràmica que en molts casos ja no formen part dels serveis de la vaixel·la tardo-romana però que no deixen de ser ceràmiques de taula comercialitzades arreu i que tenen per nosaltres una funció cronològica important. Durant aquest congrés, hem pogut veure algunes excepcions que han de ser la punta de l'iceberg.

La majoria de les esglésies rurals desprovistes del seu context, per desconeixement o perquè mai s'han pogut o s'han volgut excavar, proporcionen una informació limitada essencialment a la seva tipologia, a la qual els investigadors s'aferran per intentar extreure'n unes conclusions difícilment millorables. Malauradament se segueix fent una arqueologia tipològica de resultats limitats. En aquest punt és obligat fer esment de la intervenció

de Real que planteja la continuïtat de les comunitats cristianes durant l'ocupació àrab: «*É impossível que uma resistência superior a quatro séculos nao tenha deixado vestígios em toda a extensa área do antigo Garbe.*» El treball, basat en gran part en un mètode que preval per damunt de tot l'aspecte tipològic, comporta un risc molt alt. És molt fàcil caure en l'error de posar dins un mateix sac elements pertanyents a fases cronològiques diferents o bé intentar jugar amb elements atemporals que, per tant, poden pertànyer a èpoques diferents, a conseqüència d'una continuïtat pràcticament absoluta de la comunitat.

Potser de forma més clara que en d'altres punts d'Hispania, a la Lusitània es detecta una cristianització directa de l'espai reaprofitant per als usos litúrgics diferents construccions preexistents. Els temples de Milreu i Sao Cucufate –a on tindriem possiblement l'única tomba en forma de *mensa* coneguda a la Lusitània després de la interessant i no suficientment estudiada necròpolis de Troia–, serien exemples molt clars, que podrien ser datats a l'inici del segle v. És també molt interessant la interpretació que Real fa de l'espai considerat com a segona església per Alarçao, Etienne i Mayet, i que segons aquests autors hauria de posar-se en relació amb el monestir posterior construït a la vil·la de Sao Cucufate, i que per Real és una sinagoga. Però si per confirmar la cristianització del temple sembla que tenim un element de pes –la tomba en forma de *mensa*–, que ens pot ajudar a efectuar una aproximació cronològica del fet, en el segon cas els elements arqueològics en què se sostenen les hipòtesis són extremament dèbils, tant pel que fa a la definició de les estructures com pel que fa a la seva cronologia. A Milreu, el treball efectuat per Hauschild de reexcavació i interpretació és digne de ser alabat. És molt interessant la identificació que fa de mausoleus –millor dit de cambres funeràries– prop de l'espai de culte, semblant a d'altres basíliques de l'occident mediterrani, així com l'apreciació que fa referent a l'ús cristià de l'espai abans de la instal·lació del baptisteri.

Un cas més recent i extraordinàriament interessant és el de la vil·la de Monte da Cegonha no gaire lluny de Beja. Alfenim i Lopes varen donar a conèixer en la nostra Reunió la construcció d'una església de tres naus datada al segle IV dins les estructures de la vil·la. Una vegada més localitzem a la península Ibèrica una basílica de tres naus de capçalera tripartida en un ambient rural, en aquest cas dins una vil·la a la manera de vil·la Fortunatus de Fraga, amb baptisteri i necròpolis perifèrica i interna. Per Alfenim i Lopes, els enter-

raments a l'interior de la basílica correspondrien a un segon moment i seria en un tercer moment quan s'hi instal·laria el baptisteri i alhora un nou paviment que indicaria el cessament de la seva funció funerària. Són aquests exemples els que ens mostren l'existència de comunitats cristianes al camp força primerenques, que generen amb el temps uns complexos arquitectònics que sintetitzen les diferents manifestacions materials que el cristianisme ha creat en els centres urbans.

La cristianització sembla més primerenca al sud i es detecta entorn de ciutats com Mérida, Mértola, Faro, Beja, Évora i, excepcionalment, entorn de Sines, però, en canvi, hi ha grans buits entorn de Lisboa, Conimbriga i Idanha. Al nord potser seria Dume –fora del territori en qüestió–, amb característiques molt diferents, la que exerciria una força d'irradiació al seu entorn. Real planteja la possibilitat d'una certa independència d'aquesta zona respecte de Mèrida.

Sense que puguem afirmar res, perquè la documentació de què disposem, la ja coneguda –en molts casos per revisar i sense garanties que aportí més informació– i la nova no permeten de moment anar més lluny, creiem que tal com diu Cerrillo, la cristianització del camp cal observar-la com un fenomen tardà, encara que determinats exemples com Monte da Cegonha ens fan dubtar de tal afirmació. Per tant, no existiria un fenomen d'osmosi, tal com apuntàvem al principi, sinó de progressiva influència de la ciutat sobre el territori.

Aquesta apreciació no estaria gens d'acord amb els recents resultats de Maloney al conjunt de Torre de Palma; resultats que foren presentats en la nostra Reunió. Maloney ha fet un excel·lent treball de reexcavació i reinterpretació del complex cristià de Torre de Palma, inserit en el que sembla un important hàbitat rural. El seu minuciós treball li ha permès establir quatre fases en la vida de l'edifici, situant la primera durant el darrer terç del segle IV, gràcies a la localització durant la reexcavació d'un petit conjunt monetari d'època constantiniana en la preparació del primer nivell de pavimentació de l'absis oriental. Aquesta evidència, malgrat la seva importància, pot no ser determinant, pel que actualment comencem a saber sobre la circulació de l'AE del segle IV. No hem de descartar, doncs, una datació més tardana per aquesta primera fase.

En l'esperit de molts dels presents en la Reunió hi havia la preocupació per l'aparició d'abundants restes de decoració esculpida trobades a la Lusitània, en major nombre a les zones urbanes que a les rurals. Nosaltres estariem d'acord amb el

que diu Cerrillo en la seva ponència: «*Pese a las recientes síntesis y al continuo hallazgo de nuevas piezas, siguen los problemas claramente relacionados con la dificultad de establecer una secuencia cronológica basada en los motivos y en los estilos. Las influencias parecen debatirse entre el estilo romano, o al menos en sus orígenes así lo parece por estar presente en los sarcófagos constantinianos del s.IV, de algunos rasgos de la decoración...*», «*Junto a esta tendencia existe otra de origen claro en el área bizantino-ravenaica del s.VI...*». Més explícit potser és Real quan afirma que: «*A persistência multiseular da técnica do bisel e dos desenhos ornamentais de origem popular recomenda igualmente alguma precaução.*» Potser la col·lecció que es conserva al Museu Regional de Beja, exposada a l'església de Santo Amaro és un exemple clar. Fins a quin punt estem en condicions de col·locar totes les peces dins l'antiguitat tardana? Serviria d'alguna cosa la realització d'un corpus, el més extens i complet possible, d'aquest tipus de material? Creiem que, com a mínim, serviria per a fer-ne una reflexió seriosa.

En la Reunió, malgrat que va centrar el seu interès i el debat entorn dels inicis del cristianisme a la Lusitània, també es presentaren resultats de la recerca en d'altres zones de la Península, treballs que serviren per comprovar la dinàmica de la recerca en d'altres zones de la Península. En aquest sentit, el llevant peninsular mostrarà la seva tradició en la recerca arqueològica urbana.

L'estudi aprofundit de les necròpolis de la neàpolis d'Empúries corresponents a l'antiguitat tardana, molt temps demorat però que algun dia s'havia de portar a terme, ha estat realitzat per Nolla que ha tingut el coratge de fer una revisió dels antics diaris d'excavació, per tal d'arribar a una interpretació del conjunt. Del que Nolla ens presentà en la nostra Reunió, es desprèn que els enterraments d'Empúries responen a una organització. Contràriament al que podríem pensar, els enterraments no es feien de forma improvisada damunt les restes de la ciutat antiga, sinó que el que es pot detectar és una topografia cementerial, amb recinte inclòs i a on s'organitzen diverses cambres funeràries a la manera com succeeix en molts indrets de la Mediterrània occidental i al nord d'Àfrica. Creiem que aquest estudi complementari de les troballes més recents efectuades a Sant Martí d'Empúries –informacions que devem a Pardo i Aquilué– dissenyaran un panorama completament nou del que seria la topografia d'Empúries durant l'antiguitat tardana.

Barcelona ens mostrarà tota la complexitat d'una

excavació urbana. El responsable de l'arqueologia a la ciutat de Barcelona, Granados, és perfectament conscient que tan sols una documentació exhaustiva de les restes ja excavades d'antic, del baptisteri conservat sota la catedral gòtica de la ciutat, poden explicar la seqüència evolutiva del mateix edifici i també la seva integració en el context urbanístic contemporani d'aquest. El treball presentat igual com el de Nolla a Empúries, són exemples a seguir quan ens trobem en situacions d'aquesta mena.

València és un exemple clar del dinamisme que ha adquirit l'arqueologia urbana en determinades ciutats d'Hispania. En aquest cas, aquest dinamisme ha portat a fer-nos adonar que de moment pot ser el conjunt cristià intramurs més important dels coneguts a la Península. La possibilitat d'identificar fins a quatre edificis, la presència d'elements de mobiliari litúrgic, i la seva relació amb les restes epigràfiques aparegudes ara i les ja conegudes de fa temps, així com la presència d'una extensa i complexa necròpolis que sembla que serveix de lligam arqueològic pels edificis identificats, no està, ara per ara, a l'abast de cap altre centre urbà d'Hispania. Justament la seva importància i també l'estat en què es presentaren les investigacions fa que s'hagi de ser extremament prudent a l'hora d'exposar qualsevol opinió al respecte, i així s'expressa Soriano en presentar els resultats dels seus treballs. Creiem que és del tot imprescindible conèixer la posició d'aquestes construccions, així com la de la necròpolis dins la seqüència arqueològica de la ciutat. No podem oblidar en cap moment que la necròpolis identificada, no és una necròpolis ocasional, ben al contrari, és un cementiri perfectament assentat en un lloc proper al que seria el centre de la ciutat en època alt-imperial. És, doncs, important conèixer amb més precisió el moment en què es comença a enterrar en aquest lloc. Més difícil serà, i només el temps i futurs treballs arqueològics en extensió com els que ens presentà Soriano ho permetran, conèixer el valor de la posició topogràfica d'aquests edificis i necròpolis amb relació a la dinàmica de la ciutat de València durant l'antiguitat tardana.

Les escasses dades que fins al present s'havien publicat del jaciment de l'illa de Cullera al sud de València, feien sospitar que s'ha fet malbé un jaciment segurament cabdal per comprendre determinats aspectes de la dinàmica del cristianisme hispànic. La recuperació de les dades feta per Rosselló i la presentació d'aquestes a Lisboa ens confirma el que havíem pensat del jaciment. És evident que estem davant d'un complex en part

–difícil de definir– de caire religiós, que per context material, cronologia i disposició, respon perfectament a un establiment de caire marítim de la seva època. Segons els nostres coneixements, l'establiment que més ens hi fa pensar –i Rosselló ho reconeix– és el complex religiós de Cap des Port a Fornells, a l'illa de Menorca. Voldríem destacar el fet que es presentés el jaciment no com un fenomen aïllat, sinó en relació amb el nucli urbà de València. Creiem que establir d'entrada una hipòtesi que afirmi la interrelació ciutat-camp és l'única possible per entendre aquest tipus de jaciment.

Finalment, hem de considerar molt interessants els estudis de detall que han fet Berrocal i Laiz de la necròpolis de Sant Antolín a Cartagena i que van ser exposats en la nostra Reunió. Pel que fa a necròpolis urbanes, la de Sant Antolín és sens dubte de les més interessants de les conegudes fins al present a la península Ibèrica pel període corresponent a l'antiguitat tardana. I malgrat la manca de símbols cristians entre les troballes arqueològiques –excepció feta del mosaic desaparegut– no hi ha dubte que la necròpolis ha de correspondre a un ambient clarament cristià. Creiem que l'estudi

tipològic que es va presentar parla per si mateix. Pel que fa al material ceràmic aparegut a l'excavació, malgrat que no se'n coneix la ubicació topogràfica de deposició, creiem que és il·lustratiu, especialment pel fet que pot ser del moment final d'utilització de la necròpolis. Sembla evident que el material ceràmic més tardà recentment aparegut a les excavacions de Cartagena, concretament a les successives reutilitzacions de l'espai ocupat pel teatre –informació que devem a Ramallo–, no es detecta a la necròpolis, fet pel qual, la datació que donen Laiz i Berrocal del final del segle v sembla bona, i confirma la que ja havia donat Palol anys enrere. És evident que la ciutat té una o altres necròpolis. Potser seria bo recordar aquí la distància –considerable– que hi ha entre el que és la Cartagena a l'antiguitat tardana, tal com la coneixem ara, i el lloc on es troba la necròpolis de Sant Antolín. Si tenim en compte la datació i la ubicació topogràfica, podríem acordar que la seva existència pot respondre a una motivació concreta relacionada amb una dinàmica urbana, pel que sabem –gràcies altre cop a S. Ramallo– extraordinàriament canviant.

CONCLUSÕES

Josep Maria Gurt – M. Justino Maciel

A IV Reunião de Arqueologia Cristã Hispânica tornou possível recolher novas informações arqueológicas referentes à Lusitânia, tendo ainda proporcionado um frutuoso debate à volta destas informações que, sendo já conhecidas por muitos e até na maioria dos casos publicadas, permitem, juntamente com as descobertas mais recentes, novas leituras e uma maior aproximação à realidade do primitivo cristianismo na Lusitânia. Tratava-se de procurar entender como se teria efectuado a penetração do cristianismo nas cidades e no campo, ou seja, nas cidades e no seu território, num claro processo de osmose entre dois espaços físicos diferentes mas de uma mesma realidade. Falaremos separadamente dos contributos referidos às cidades e dos referidos ao campo, opção que metodologicamente nos parece mais de acordo com a realidade. Actualmente existe uma dissociação entre o estudo das cidades e a investigação arqueológica dentro do âmbito rural. Torna-se assim difícil chegar a uma visão de conjunto, porque o estado dos nossos conhecimentos tal ainda não permite, como o expressa Enrique Cerrillo na sua análise sobre o campo, bem como executar programas de trabalho que incluam cidade e território, tendo em vista a percepção deste conjunto durante a Antiguidade Tardia. O caso de Mérida seria a única excepção.

A excelente exposição que faz Gisela Cantino sobre o cristianismo urbano e sobre o contexto em que se insere, a partir dos resultados obtidos nos estudos efectuados em diferentes cidades das Gálias e do Norte de Itália, não se pode completar, por agora, infelizmente, com exemplos da Lusitânia, excepção feita à sua capital, *Emerita*, a que se poderia acrescentar Mértola, cujos resultados arqueológicos se nos apresentam surpreenden-

tes. O trabalho realizado por Luis Caballero e Rui Mateos em Mérida, é de facto, relevante. Em poucos anos, o conhecimento que tínhamos da capital da Lusitânia na Antiguidade Tardia melhorou consideravelmente, sendo de esperar que melhorará ainda mais perante a dedicação plena de Rui Mateos à investigação arqueológica da cidade. Com efeito, sendo muito recentes descobertas tão importantes como as da igreja de Santa Eulália e as do *Xenodochium*, as conclusões, sobre estes edifícios continuam ainda sujeitas a possíveis modificações, o que em nada diminui a importância das mesmas e o trabalho efectuado.

Também Mértola, mercê do trabalho frutuoso de Cláudio Torres e da sua equipa, proporcionou em relativamente pouco tempo um conjunto de informações arqueológicas referidas à topografia da cidade em época tardia que a situam entre os melhores exemplos hispânicos. O possível baptistério no lugar onde se situava o antigo *forum* da cidade, duas basílicas suburbanas e um outro possível templo no lugar donde se encontrava a mesquita formam um conjunto muito importante mostrando uma actividade edilícia continuada, devendo ter-se em conta a interpretação que faz Cláudio Torres deste último edifício, que substituiria a basílica que, certamente, acompanharia o baptistério do *forum*. Apesar desta abundância de dados apontando para uma importante actividade construtiva que, efectivamente, deveria afectar a topografia de Mértola, vê-se ali a arqueologia a procurar ser mais explícita e a completar os dados já disponíveis, tendo em vista a correcta localização temporal de cada uma das construções. Até ao presente, o edifício mais espectacular e de que dispomos de mais dados é a basílica de ábsides contrastadas do Rossio do Carmo, junto à via que segue

para Beja. Junta-se ao reduzido grupo de basílicas conhecidas na Hispânia com esta característica arquitectónica. Todavia, a do Rossio de Carmo é a primeira que podemos relacionar com um núcleo urbano imediato e fora do primitivo núcleo de muralhas. Utilizada como espaço funerário, apresenta no seu contexto um importante número de inscrições funerárias, quarenta das quais datadas, pertencendo setenta e cinco por cento do conjunto ao séc. VI. É ainda de referir a identificação de uma sepultura no exterior deste templo, junto à porta de entrada, que muito provavelmente estaria revestida com mosaico, exemplo mais ocidental dos que se conhecem na Hispânia, a que se poderia acrescentar o recentemente descoberto em Santa Eulália de Mérida. Desconhecemos que tipo de decoração teria, apresentando os exemplos conhecidos uma cronologia relativamente alta. Neste caso, serviria para completar o panorama oferecido pelas inscrições funerárias de Mértola, cuja maioria, como vimos, se situa no séc. VI, embora a mais antiga date de 462. Considerando tudo isto, somos levados a pensar que esta basílica mirtilense terá uma cronologia próxima da de algumas das basílicas de ábside rectangular e contra-coro das Baleares ou da costa do Levante Peninsular.

Vistos os casos de Mérida e de Mértola e não falando já de Conímbriga, de que todos conhecemos as excelentes publicações dos resultados obtidos pela equipa luso-francesa, desconhecemos o que se passa nas restantes cidades da Lusitânia no respeitante à sua topografia durante a Antiguidade Tardia. Merece, todavia, que se destaque o núcleo urbano de Tróia de Setúbal, junto à foz do rio Sado, pela importância dos restos conservados, pelo estado em que estes se conservam e pela sua situação geográfica. Tivemos a oportunidade de visitar o local durante a realização desta IV Reunião e de lá saímos mais uma vez impressionados e preocupados pelo facto de uma estação arqueológica desta importância não possuir um programa de estudo consentâneo com o valor dos restos conservados que, sem dúvida, constituirão um bom e particular exemplo de topografia urbana da Antiguidade Tardia. Em Tróia de Setúbal se conserva o melhor conjunto de pintura mural desta época e a necrópole de *mensae* em sigma mais singular da Península. Talvez a sua situação geográfica e a própria tradição industrial do lugar tenham determinado características que não encontramos no resto da Lusitânia.

No que respeita ao campo, acentua-se a importância metodológica da arqueologia do território no progresso da actual investigação. O estu-

do das manifestações do primitivo cristianismo deverá ser contextualizado. Como bem referiu E. Cerrillo, verifica-se uma tendência para datar os momentos de ruína e de abandono dos estabelecimentos rurais quase exclusivamente com base na existência de edifícios de funcionalidade litúrgica. Isto acontece perante o conhecimento precário que temos das últimas produções de cerâmica de mesa romanas, sobretudo as de oficinas hispânicas, e daí uma certa contradição perante o isolamento de certos edifícios cristãos no campo, como que se pudéssemos transpôr para aqui, sem mais, o que se passava nas cidades. É evidente, como constata o autor atrás citado, que há uma continuidade de habitat, sendo nesse contexto que se deverão situar as manifestações cristãs: «*La continuidad en el asentamiento y la cristianización de las zonas rurales parecen dos hechos enteramente demostrados desde la lectura de los hallazgos a pesar de que muchas veces no exhiban rasgos cristianos de un modo explícito*». Por um lado, esquece-se o contexto, procurando muitas vezes apenas os testemunhos que documentem directamente o cristianismo. Por outro, tende-se a minimizar o interesse dos materiais cerâmicos que atestam a continuação dos comportamentos tardo-romanos e se revestem de uma função cronológica importante. No decorrer deste Congresso pudemos constatar algumas excepções que poderão ser a ponta de um iceberg.

Verifica-se que o conhecimento das igrejas rurais se limita essencialmente às questões tipológicas e é aí que os investigadores se apoiam de um modo especial, dificilmente progredindo na investigação. Tal se deve, em grande parte, ao desconhecimento do contexto em que nos surgem essas construções. Talvez na Lusitânia, e de uma forma mais clara que em outros pontos da Península, se detecte uma mais directa cristianização do espaço rural, verificável na adaptação a fins litúrgicos de construções pré-existentes. Os templos de Milreu e de S. Cucufate seriam exemplos mui claros desta realidade, podendo ser datados dos inícios do séc. V. Em S. Cucufate, um oratório que Jorge de Alarcão, Robert Etienne e Françoise Mayet relacionam com o *Monasterium* que ali se instalou posteriormente, poderá ser mesmo, segundo interpretou Manuel Real, uma sinagoga. Todavia, não temos qualquer fundamento arqueológico para tão interessante hipótese, ao contrário do que acontece com o templo romano tardio do mesmo local cuja cristianização é documentada por um túmulo em *mensa* ali instalado. Em Milreu deve destacar-se o trabalho de reescavação e interpretação efec-

tuado por Theodor Hauschild. É muito importante a identificação que faz de mausoléus ou câmaras funerárias junto a espaços de culto, em paralelo com o que se verifica em certas basílicas do ocidente mediterrânico, assim como é significativa a leitura que faz sobre o uso cristão do local antes da instalação do baptistério.

Do mesmo modo deverá ser destacado o caso da *uilla* do Monte da Cegonha, perto de S. Cucufate. Rafael Alfenim e Conceição Lopes deram-nos a conhecer a existência de uma *ecclesia* de três naves, construída dentro das estruturas de uma *uilla*, possivelmente já no séc. IV. Uma vez mais, encontramos na Península uma basílica de três naves e cabeceira tripartida, em ambiente rural, como em Fraga, com baptistério e necrópole periférica e interna. Para os autores da Comunicação sobre o Monte da Cegonha, os enterramentos no interior da basílica corresponderiam a um segundo momento e apenas num terceiro é que se viria a instalar o baptistério, bem como um novo pavimento que indicaria o cessamento da sua função funerária. São exemplos que talvez nos documentem a existência de comunidades cristãs mais antigas que progressivamente foram construindo e transformando os seus ambientes arquitectónicos, que assim reflectem a vivência espacial do cristianismo nos centros urbanos.

A cristianização terá sido mais antiga no Sul e detecta-se arqueológica e artisticamente em volta de cidades como Mérida, Mértola, Faro, Beja, bem como, e excepcionalmente, em Sines, não devendo ser esquecidos testemunhos na área de Lisboa, Conímbriga e Idanha. No Norte, já na antiga Galécia, primitivamente até ao Douro e depois progressivamente mesmo até ao Tejo, Braga influenciará também bastante neste domínio, com uma certa independência –segundo Real– em relação a Mérida. A sua importância reforçou-se na segunda metade do séc. VI, com a instalação de uma nova diocese e basílica na *uilla* suburbana de Dume e com a acção reformadora de S. Martinho de Braga, colmatada com a de São Frutuoso nos meados do séc. VII.

Tanto quanto nos permite a actual informação disponível, cremos ser legítimo afirmar, com E. Cerrillo, que a cristianização do campo se nos apresenta como um fenómeno tardio, se bem que haja alguns exemplos, como o do Monte da Cegonha, que nos levam a levantar algumas interrogações. Talvez o fenómeno de osmose de que falávamos de início fosse antes o de uma progressiva influência da cidade sobre o território.

Questão semelhante é a que se coloca perante os

recentes resultados de Stephanie Maloney na *uilla* de Torre de Palma, resultados que foram apresentados também nesta Reunião. S. Maloney fez um excelente trabalho de reescavação e reinterpretação de um complexo cristão inserido num importante habitat rural. A sua minuciosa observação permitiu-lhe estabelecer quatro fases na vida do edifício, situando a primeira durante o último terço do séc. IV, graças à descoberta que fez, na preparação do primeiro nível de pavimentação da ábside oriental, de um pequeno tesouro monetário da época constantiniana. Trata-se, de facto, de um achado importante, embora ele possa não ser determinante se tivermos em conta a continuidade da circulação monetária do séc. IV. A cronologia poderá, pois, ser um pouco mais tardia para esta primeira fase.

São abundantes na Lusitânia os restos de decoração esculpida, sobretudo nas zonas urbanas. Também neste ponto concordamos com E. Cerrillo: «*Pese a las recientes síntesis y al continuo hallazgo de nuevas piezas, siguen los problemas claramente relacionados con la dificultad de establecer una secuencia cronológica basada en los motivos y en los estilos. Las influencias parecen debatirse entre el estilo romano o al menos en sus orígenes así lo parece por estar presente en los sarcófagos constantinianos del s. IV de algunos rasgos de la decoración*»... «*Junto a esta tendencia existe otra de origen claro en el área bizantino-ravenaica del s. VI*». Mais explícito talvez fosse M. Real quando afirmou que «a persistência multissecular da técnica do bisel e dos desenhos ornamentais de origem popular recomenda igualmente alguma precaução». A colecção que se conserva no Museu Regional de Beja, exposta na Igreja de Santo Amaro, é um exemplo claro. Até que ponto estamos em condições de colocar todas as peças no âmbito da Antiguidade Tardia? Servirá de alguma coisa a organização de um *Corpus*, o mais extenso e completo possível, deste tipo de material? Cremos que, no mínimo, serviria para fazer uma reflexão séria sobre o mesmo.

A Reunião, centrando o seu interesse e debate nos inícios do cristianismo na Lusitânia, também tratou dos resultados da investigação em outras regiões da Península. Neste sentido, o Levante Peninsular marcou a sua já tradicional presença e dinamismo no estudo arqueológico urbano.

J.M. Nolla apresentou um estudo aprofundado das necrópoles de Ampúrias correspondentes à Antiguidade Tardia, trabalho demorado que passou por uma corajosa revisão dos antigos diários de escavações até chegar a uma interpretação de conjunto. Da sua Comunicação se depreende que

os enterramentos de Ampúrias correspondem a uma organização, uma vez que, contrariamente ao que poderíamos pensar, não se verifica ali uma improvisação mas uma topografia cemiterial, com recinto incluído, onde se organizam diversas câmaras funerárias semelhantes às de muitos outros lugares do Mediterrâneo ocidental e do Norte de África. Cremos que este estudo, juntamente com as muito recentes descobertas em Sant Martí de Ampúrias –segundo informações que devemos a J. Pardo e X. Aquilué– ajudará a desenhar um novo panorama da topografia ampuritana durante a Antiguidade Tardia.

Barcelona, por seu lado, mostra-nos toda a complexidade de uma escavação urbana. O responsável por esta, J. Oriol Granados, deu-nos conta de que só uma documentação exaustiva dos restos antigamente já escavados do baptistério conservado sob a catedral gótica da cidade podem explicar a sequência evolutiva do próprio edifício, assim como a sua integração no contexto urbanístico contemporâneo do mesmo. Os trabalhos apresentados, juntamente com os de J.M. Nolla em Ampúrias, são exemplares e modelo de actuação em situações congêneres.

Valência, por seu turno, dá-nos um claro exemplo do dinamismo que vai caracterizando a arqueologia urbana em determinadas cidades da Hispânia. Neste caso, este dinamismo dá-nos a conhecer o que poderá ser o conjunto espacial cristão mais importante dos até hoje conhecidos na Península. A possibilidade de identificação de, pelo menos, quatro edifícios, a presença de elementos de mobiliário litúrgico e a sua relação com os restos epigráficos antigos e os agora encontrados, assim como a presença de uma extensa e complexa necrópole que permite ligar arqueologicamente os vários edifícios, classificam este centro urbano como excepcional no contexto da investigação sobre a Antiguidade Tardia hispânica. Por outro lado, o estado em que se encontram os nossos conhecimentos e a importância dos monumentos escavados faz com que devamos ser extremamente prudentes na sua leitura e interpretação, sendo aliás essa a posição de Rafaela Soriano na Comunicação que nos enviou. Pensamos que será de todo imprescindível identificar a posição das diferentes construções e da necrópole dentro da sequência arqueológica da cidade. Com efeito, a necrópole identificada não é ocasional. Muito pelo contrário, trata-se de um cemitério perfeitamente assente em local próximo do que seria o centro da cidade em época alti-imperial. Daí a importância de conhecer com mais precisão o momento em que se começa a enterrar neste

local bem como a posição topográfica destes edifícios e necrópole em relação à dinâmica da cidade de Valência no decorrer da Antiguidade Tardia.

Por seu turno, os escassos dados que, até ao presente, se haviam publicado do complexo arqueológico da Ilha de Cullera, ao Sul de Valência, levam-nos a suspeitar que se terá perdido em grande parte uma estação arqueológica certamente determinante para a compreensão de alguns aspectos do primitivo cristianismo hispânico. A recuperação de dados efectuada por Miquel Rosselló, segundo Comunicação efectuada nesta Reunião, vem confirmar o que pensamos deste local que, pela sua topografia, materiais e cronologias, se nos apresenta como um estabelecimento de cariz marítimo. Como o próprio autor o afirma, o complexo que parece mais próximo é o de Es Cap des Port, em Fornells, na Ilha de Menorca. Todavia, o estabelecimento da Ilha de Cullera não se apresenta isolado mas em relação com o núcleo urbano de Valência. Parece-nos que, também aqui, é a interacção cidade-campo que nos permite entender este tipo de estação arqueológica.

Finalmente, temos de considerar muito importante os estudos de detalhe apresentados por Carmen Berrocal e Dolores Laiz sobre a necrópole de Sant Antolín em Cartagena. No conjunto das necrópoles conhecidas do período da Antiguidade Tardia na Península Ibérica, esta é das mais interessantes. Corresponderá sem dúvida a um contexto cristão, apesar de actualmente faltarem ali símbolos que o atestem objectivamente, excepção feita à decoração de um mosaico desaparecido. O estudo tipológico apresentado pelas autoras fala por si mesmo. O próprio material cerâmico é ilustrativo dos últimos momentos de utilização da necrópole, apesar de encontrado fora dos locais primitivos de deposição. Parece lógica, por outro lado, a cronologia proposta pelas autoras, confirmando a já sugerida por Pedro de Palol há anos. De facto, a cerâmica mais tardia que se encontra nas sucessivas reutilizações do Teatro de Cartagena não se encontra nesta necrópole que, como é evidente, não era a única da cidade. Talvez fosse bom recordar aqui a considerável distância que hoje constatamos entre a necrópole de Sant Antolín e a localização da cidade de Cartagena na Antiguidade Tardia. Tendo presentes a cronologia e a localização topográfica desta necrópole, a sua existência poderá corresponder a uma motivação concreta relacionada com a evolução urbana que aqui se revela, graças a informações que ficamos devendo a S. Ramallo, extraordinariamente dinâmica.